

УДК 347.426.6

Т. С. Ківалова

ФУНКЦІЇ ІНСТИТУТУ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

Пристаючи до аналізу функцій зобов'язань відшкодування шкоди, передусім, слід зазначити, що вони можуть розглядатися під різними кутами зору: і як правовий інститут, і як правовідносини. Як правовий інститут вони являють собою сукупність норм, які регулюють відносин, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої учасникам цивільних відносин. Як правовідносини, вони можуть бути охарактеризовані у самому загальному вигляді як правовий зв'язок між суб'єктами цивільних відносин, що виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди.

Правовий інститут відшкодування шкоди та правовідносини відшкодування шкоди нерозривно пов'язані між собою, оскільки наявність відповідних норм у цивільному законодавстві є нормативною підставою виникнення відповідних прав і обов'язків. Разом із тим правовідносини з відшкодування шкоди є результатом реалізації норм цивільного законодавства про відшкодування шкоди. Таким чином, інститут та правовідносини відшкодування шкоди, перебуваючи у діалектичному взаємозв'язку, в певному сенсі являють собою статичну та динамічну регулювання відповідних цивільних відносин.

При характеристиці зобов'язань відшкодування шкоди мають бути враховані обидва аспекти цього поняття, хоча при визначенні їх поняття більшу вагу, на нашу думку, має «нормативний» (інституціональний) елемент, а при з'ясуванні суб'єктного складу, змісту тощо на перше місце виступає оцінка та характеристика зобов'язань відшкодування шкоди як правовідносин.

Як слушно зазначалося в літературі, сутність та соціальне призначення права (так само, як і сутність та призначення окремих правових інститутів) розкривається та конкретизується передусім, у принципах, на яких вони ґрунтуються, та функціях, які на них покладаються (які ними виконуються) [1, с. 4].

Зазначеним і пояснюється доцільність дослідження функцій такого важливого з точки зору забезпечення прав та інтересів учасників цивільних відносин інституту як зобов'язання відшкодування шкоди

Слід зазначити, що правові функції були предметом дослідження як на рівні загальної теорії права [2; 3], так і в галузі цивільного права [4]. Разом із тим до останнього часу відсутні спеціальні дослідження функцій зобов'язань відшкодування шкоди, що ще більше посилює актуальність проблематики цієї статті, у якій розглядаються поняття, властивості та коло таких функцій.

Слово «функція» походить від латинського терміна *functio*, яким позначалося кілька понять: «виконання, службовий обов'язок, сплата податків» [5, с. 272]. У сучасній мові стосовно галузі правознавства існує спеціальне, більш конкретне тлумачення поняття функцій. Тут функції визначаються як напрямки або види впливу права на суспільні відносини. В них виражається роль і призначення права в суспільстві та державі, його соціальна цінність та найважливіші риси. При цьому функції права поділяються на дві основні групи: загальносоціальні та спеціальні. До спеціальних функцій, тобто власне правових (юридичних), належать насамперед регулятивна та охоронні функції, установча та інформаційна. Функції права реалізуються через систему права (галузі, інститути, норми права тощо), через нормативно-правові акти, договори, прецеденти та акти застосування права, а також шляхом відповідної діяльності органів державної влади [6, с. 313].

Разом із тим функції права — це й окрема юридична категорія, що має свої особливості, до яких, зокрема, належить те, що вони: виступають відображенням сутності права, оскільки через них пізнається сутність права та його зв'язки з суспільством; є основними напрямками впливу права на суспільні відносини, в яких конкретизується й дістає певну цілеспрямованість правове регулювання; відображають найістотніші риси права і спрямовані на виконання основних завдань, що постають перед правом; визначають основні напрямки активного впливу права на суспільні відносини з метою їх упорядкування; мають об'єктивний характер, оскільки зумовлені певними суспільними чинниками.

Оскільки категорія функцій права є багаторівневим утворенням, то їх поділяють на п'ять груп, що в сукупності утворюють систему останніх: загальноправові (властиві всім галузям права); міжгалузеві (властиві двом і більше галузям права); галузеві (властиві одній галузі права); правових інститутів (властиві конкретному інституту права); норм права (властиві конкретному виду норм права) [2, с. 14].

Аналізуючи сутність функцій права, фахівці у галузі загальної теорії права найістотнішим її компонентом вважають напрямок впливу, що виступає як своєрідна відповідь на потреби суспільного розвитку, результат законодавчої політики, що концентрує ці потреби і трансформує їх у позитивне право. При цьому правовий вплив розуміють як правову категорію, що характеризує шляхи, форми та способи впливу на

суспільні відносини. Це реалізація правових принципів, настанов, заборон, приписів і норм суспільного життя, діяльності держави, її органів, громадських об'єднань і громадян. Причому правовий вплив — це не тільки нормативний, а й психологічний, ідеологічний вплив на почуття, свідомість і дії людей [3, с. 9]. У зв'язку з цим іноді йдеться як про соціальне, так і про функціональне призначення права [7].

Враховуючи ту обставину, що найбільш поширеним засобом (напрямом) реалізації функцій права є реалізація їх через галузі права та правові інститути, у нашому випадку через цивільне право (законодавство) та інститут відшкодування шкоди, далі розглянемо особливості здійснення юридичних функцій у галузі цивільного права та інститутів, які стосуються відшкодування завданої шкоди.

У цивілістичній літературі, у свою чергу, пропонуються різні визначення функцій цивільного права. Наприклад, функції цивільного права визначаються як зумовлені предметом і забезпечувані законодавством цілі правової галузі, певні напрями цивільно-правового впливу на особисті немайнові та майнові відносини [8, с. 18]. Схожим на наведене є визначення функцій цивільного права як відповідних напрямів впливу цивільно-правових норм на врегульовані ними майнові та особисті немайнові відносини, спрямованих на досягнення поставлених перед даною галуззю права цілей і завдань [9, с. 24].

Відзначаючи низку позитивних якостей у запропонованих визначеннях функцій цивільного права, разом із тим слід звернути увагу і на їх спільний недолік. Він полягає в тому, що у визначення включається зайва вказівка на те, що вплив здійснюється «на майнові та особисті немайнові відносини». Проте у цьому немає необхідності, оскільки згідно зі ст. 1 ЦК України вони охоплюються поняттям «цивільні відносини», на що, на нашу думку, і має бути зроблена вказівка.

Під таким кутом зору більш вдалим здається визначення функцій цивільного права як головних напрямків його впливу на цивільні відносини з метою впорядкування і реалізації останніх [10, с. 43]. Однак у ньому здається доцільним уточнити, що йдеться усе ж таки не про такий собі абстрактний вплив цивільного права, а про вплив норм цивільного права (або норм цивільного законодавства), який за своєю сутністю є правовим впливом.

З врахуванням зроблених зауважень, розглядаючи це питання, можемо виходити з того, що функції цивільного права — це головні напрямки впливу норм цивільного законодавства (напрямки правового впливу) на цивільні відносини з метою впорядкування останніх.

Щоб встановити зазначені вище напрямки правового впливу, розглянемо, які основні функції цивільного права (законодавства) виділяють у вітчизняній цивілістичній літературі.

Найбільш лаконічний перелік охоплює усього дві функції цивільного права: регулювання та охорона майнових і значної кількості особистих немайнових прав з допомогою виражених у цивільних законах норм

цивільного права [11, с. 16]. Іноді, вказуючи на існування двох основних функцій цивільного права, до них додають також функції превентивного та виховного впливу [12, с. 16–17]. Однак найчастіше у вітчизняній літературі до числа основних (визначальних) функцій цивільного права відносять: регулятивну, охоронну та виховну функції [13, с. 20–21]. Деякі правознавці визначають практично такий самий перелік функцій цивільного права, але формулюючи їх дещо інакше, зараховуючи до них регулятивну, охоронну, превентивну (ототожнюючи її з попереджувально-виховною) функції [9, с. 24]. При більш диференційованому підході до характеристики превентивної функції цей перелік виглядає таким чином: регулятивна, охоронна, попереджувально-виховна та попереджувально-стимулююча функції [14, с. 12–13; 15, с. 14] або регулятивна, охоронна, компенсаційна та превентивна функції [16, с. 16–17].

Варто зазначити, що такі розбіжності у визначенні кількості функцій цивільного права (законодавства) та характеристики їхнього змісту, як здається, є результатом не надто критичного перенесення на цивілістичне тло класифікацій функцій, що застосовуються у загальній теорії права.

Фахівці у цій галузі при класифікаціях дійсно, як правило, виділяють практично усі згадані вище функції. Однак при цьому робиться важливе, методологічне значуще застереження стосовно того, що функції права можна розглядати у трьох основних аспектах, розрізняючи: загальносоціальну функцію (відображає роль права в системі суспільних відносин); соціально-політичну (відображає соціально-політичний зміст правового регулювання); спеціально-юридичну (характеризує своєрідність права та його цілеспрямований вплив на суспільні відносини).

При цьому спеціально-юридичні функції традиційно поділяються на регулятивні (напрямок правового впливу, що проявляється у встановленні позитивних правил поведінки, наданні суб'єктивних прав і покладенні юридичних обов'язків на суб'єктів права) та охоронні (правовий вплив, спрямований на охорону економічних, політичних, національних, особистих відносин тощо), а до загально-соціальних відносять компенсаційну та відновлювальну функцію тощо [2, с. 15–16].

Іноді зазначена класифікація має дещо інший вигляд, оскільки до числа основних власне юридичних функцій включають три загальних функції, які поширюються на усю систему права в цілому: регулятивно-статичну, регулятивно-динамічну та регулятивно-охоронну. Додаючи до цього переліку ще одну, четверту — виховну функцію права, зазначають, що вона не є власне юридичною, а виражає загальносоціальну, так звану ідеологічну частину впливу права на поведінку людей [1]. Однак характерним є те, що і в цьому випадку розрізняють власне юридичні та інші функції права. Крім того, у загальній теорії права виділяють та детально аналізують у їх взаємозв'язку й інші функції різного рівня [17, с. 319–333].

При перенесенні на галузевий рівень складних різнорівневих класифі-

кацій функцій права в цілому виникає небезпека недостатньо чіткого розрізнення тих з них, що є спеціально правовими, загальносоціальними тощо. Тому, на нашу думку, при встановленні переліку функцій цивільного права та характеристик останніх слід використовувати методологічний підхід, який ґрунтується на врахуванні загального, спеціального та окремого (конкретного) у правових поняттях та категоріях, враховуючи при цьому ту обставину, що цивільне право виконує функції, властиві праву взагалі (не лише спеціально правові, але й інші функції), але робить це з притаманними йому особливостями [9, с. 23], а крім того виконує специфічні, тільки йому властиві функції.

До цього варто додати, що сказане стосується й функцій, які виконують окремі розділи цивільного права, «обслуговуючи» при цьому цілі, які стоять перед цією галуззю в цілому, та забезпечуючи досягнення цілей локальних, які стосуються лише окремих груп цивільних відносин. Тому доцільно розрізняти ті функції, що мають загальний характер, ті, що є специфічними у галузі цивільного права, і ті, що є властивими тільки тій чи іншій його сфері.

Аналіз загальноправових функцій, які виконуються цивільним правом, дає підстави для висновку, що ними є: 1) інформаційна функція, яка забезпечує ознайомлення суб'єктів цивільних відносин із засадами визначення статусу приватної особи, особливостями правового регулювання у цій галузі, способами її захисту тощо [18]; 2) виховна (превентивна) функція, що полягає у вихованні поваги до правопорядку, цивільних прав інших осіб, покликана забезпечити утримання учасників цивільних відносин від порушення чужих прав тощо; 3) регулятивна функція, яка спрямована на визначення кола прав та обов'язків учасників цивільних відносин, встановлення для них правил поведінки тощо; 4) захисна (охоронна) функція, що забезпечує захист цивільних прав та інтересів від порушень шляхом використання правових засобів, встановлення відповідальності за цивільні правопорушення тощо.

Разом із тим цивільне право (законодавство) виконує специфічні, «цивілістичні» функції, поміж яких у вітчизняній літературі, зокрема, називають: 1) уповноважувальну функцію, яка виражається в тому, що цивільне законодавство створює нормативну базу для саморегулювання відносин у сфері приватного права, визначає засади внутрішнього регулювання цивільних відносин; 2) компенсаційну функцію, яка забезпечує можливість відновлення порушеного цивільного права та інтересу на еквівалентній основі [19, с. 118–119].

Погоджуючись у цілому з таким підходом до розрізнення загальних і спеціальних функцій цивільного права, разом із тим слід заперечити проти віднесення компенсаційної функції до загальноцивілістичних.

На нашу думку, вона належить до специфічних функцій, які виконуються зобов'язаннями відшкодування шкоди, на що, зокрема, вказує і найменування останніх у ЦК України. Звичайно, компенсація збитків може мати місце і при невиконанні договірних зобов'язань. Однак у цьо-

му випадку компенсація збитків, у першу чергу, є результатом дії регулятивної та охоронних функцій цивільного законодавства, а не виконання спеціальної компенсаційної функції.

Щоб більш точно встановити взаємозв'язок та ієрархію функцій цивільного права, варто взяти до уваги, що багато хто з цивілістів слушно, як на нашу думку, веде мову не лише про функції цивільного права (законодавства) у цілому, але й про функції окремих цивілістичних інститутів. Наприклад, окремо аналізуються функції договору як цивілістичної категорії [20, с. 139–148]. Іноді йдеться про ще більш конкретний рівень, про функції ще більш вузьких (спеціальних) цивілістичних категорій [21, с. 31–430], про функції окремих різновидів договору [22] тощо. Часом функції розглядаються та аналізуються у системі споріднених або зовнішньо подібних понять [23].

При цьому нерідко спеціально досліджуються й специфічні функції окремих видів договірних зобов'язань [24] або недоговірних зобов'язань.

При цьому мають місце істотні розбіжності у самому розумінні поняття функції стосовно конкретного виду цивілістичних категорій. Найбільш помітним це є щодо визначення поняття функції договору. Так, досить популярною є точка зору, що ґрунтується на загальнотеоретичному розумінні сутності правових функцій, згідно з якою функції договору — це певний вид впливу юридичного факту на відповідні суспільні відносини [25; 26]. Деякі науковці обстоювали позицію, згідно з якою функції договору — це вираження основних цілей використання договірної форми або самого договору [27, с. 34]. Нарешті, дехто з відомих правознавців взагалі фактично ототожнював функції, значення та роль договору [28, с. 65].

Очевидно, розв'язати суперечності, які виникають в аналогічних випадках, можна, лише використовуючи згадану вище «триповерхову» чи навіть «чотириповерхову» структуру системи функцій цивільного права, до якої належать: 1) загальноправові функції, що набувають особливих галузевих рис на рівні галузі цивільного права; 2) загальноцивілістичні (але саме цивілістичні) функції; 3) специфічні функції інститутів цивільного права (законодавства), які можна назвати «цивілістичні інституціональні» функції; 4) особливі функції окремих інститутів цивільного права.

Повертаючись до розгляду функцій — зобов'язань відшкодування шкоди, слід зазначити, що їх аналіз ускладнюється тим, що вони охоплюють дві групи компенсації завданої шкоди: 1) у випадках завдання її в результаті правопорушення; 2) у випадках завдання її не в результаті винних дій іншої особи.

Правовідносини, що виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої правопорушенням, фактично є тотожними правовідносинами цивільно-правової відповідальності. Тому функції зобов'язань відшкодування шкоди у цих випадках є тотожними функціям юридичної цивільно-правової відповідальності, забезпечуючи: 1) відшкодування (компенса-

цію) завданої шкоди; 2) покарання порушника шляхом покладення на нього негативних наслідків його протиправної поведінки; 3) здійснення виховного (попереджувально-виховного) впливу на порушника та інших учасників цивільних відносин.

У випадках завдання шкоди не в результаті винних дій іншої особи зобов'язання відшкодування шкоди, як правило, виконують лише одну функцію — компенсаційну. Однак у випадках відшкодування шкоди, яка виникла в особи, що своїми правомірними діями намагалася запобігти шкоді, яка загрожувала іншій особі, охоронюваним законом цивільним інтересам тощо, компенсаційні зобов'язання виконують дві функції: 1) компенсаційну (відшкодування матеріальної шкоди, компенсація моральної шкоди тощо); 2) стимулюючу (заохочування особи, якій була завдана шкода, що компенсується у даному випадку, до вчинення правомірних, корисних для інших осіб та суспільства дій у майбутньому; здійснення таким чином мотиваційного впливу на свідомість учасників цивільних відносин з метою стимулювати їх поведінку в необхідному для суспільства руслі [29, с. 99]).

Розгляд функцій зобов'язань відшкодування шкоди під таким кутом зору дозволяє, як здається, врахувати і сутність, і особливість призначення останніх.

Л і т е р а т у р а

1. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты // Правоведение. — 2000. — № 3. — С. 9—12.
2. Наливайко О. І. Функції права: поняття, класифікація та генезис // Часопис Київського університету права. — 2004. — № 3. — С. 13—18.
3. Оніщенко Н. М., Лоцихін О. М. Функції права: значення, сутність, система // Часопис Київського університету права. — 2004. — № 2. — С. 9—13.
4. Рыженков А. Я. Компенсационная функция советского гражданского права. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та 1983.
5. Гриценко С. П. Латинська мова й основи римського права: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2005.
6. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2004. — Т. 6.
7. Плигун Ю. С. Функції правоохоронної діяльності: поняття та законодавче закріплення // Часопис Київського університету права. — 2007. — № 2. — С. 41.
8. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1.
9. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1.
10. Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. / Є. О. Харитонов, Р. О. Стефанчук, А. І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. — О.: Юрид. л-ра, 2005. — Кн. 1.
11. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — К.: Ін Юре, 2003. — Т. 1. Загальна частина.

12. Гражданское право. Учебник. Ч. 1 / Под ред. Т. И. Илларионовой, Б. М. Гонгало, В. А. Плетнева. — М.: НОРМА—ИНФРА*М, 1998.
13. Гражданское право Украины: В 2 ч. / Под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. — Х.: Ун-т внутр. дел: Основа, 1996. — Ч. 1.
14. Цивільне право: Підруч. для студ. юрид. вузів та ф-тів. — К.: Вентурі, 1997. — Ч. 1.
15. Цивільне право України. Загальна частина: Підручник / За ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. — К.: КНТ, 2006.
16. Цивільне право України: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. Ч. Н. Азімова, С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. — Х.: Право, 2000. — Ч. 1.
17. Теорія держави і права: Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006.
18. *Матійко М. В.* Про інформаційну функцію цивільного права // Правове життя сучасної України: Тези доп. 9-ї звіт. наук. конф. професорсько-викладацького і аспірантського складу / Відп. ред. Ю. М. Оборотов. — О., 2006. — С. 144—146.
19. *Харитонов Є. О.* Вступ до цивільного права України: Навч. посіб. — К.: Істина, 2006.
20. *Олюха В. Г.* Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система: Дис... канд. юрид. наук. — К., 2003.
21. *Ельяшевич В. Б.* Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве // Ельяшевич В. Б. Избранные труды о юридических лицах, объектах гражданских правоотношений и организации их оборота: В 2 т. — М., 2007. — Т. 1. — С. 31—430.
22. *Явор О. А.* Функції шлюбного контракту в сімейному праві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Х., 1996.
23. *Кочергіна К. О.* Організаційно-правові форми комерційних юридичних осіб: проблема співвідношення інтересів, функцій та правових засобів // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії і практики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 29—30 квіт. 2004 р. / АПрН України, НДІ приватного права і підприємництва, НДІ інтелектуальної власності, Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. — К., 2004. — С. 184—191.
24. *Ройтберг М.* Обеспечительные функции договорных обязательств в условиях рынка // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2000. — № 10. — С. 21—22.
25. Гражданско-правовой договор и его функции / Под ред. О. А. Красавчикова. — Свердловск: УрГУ, 1980. — 143 с.
26. *Эррера Хосе.* Функции хозяйственного договора: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — М., 1980.
27. *Вердников В. Г.* Функции хозяйственного договора // Труды ВЮЗИ. — М., 1971. — Т. 21.
28. *Братусь С. Н.* Эволюция функций хозяйственного договора // Гражданское право и экономика. — М., 1985.
29. *Луценко І.* Позитивна та негативна сторони впливу правових стимулів // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 4.